

**За военните и икономически връзки между Северна Италия
и мизийските земи (според един късноантичен надпис
от Аквилея)**

**On the Military and Economical Connections between Northern
Italy and the Moesian Lands (According to a Late Antique
Inscription from Aquileia)**

**Калин СТОЕВ
Kalin STOEV**

DOI: 10.61836/POSU8486

Received: 13.09.2025
Available online: 21.11.2025

Abstract: *The inscriptions from the regio or territorium Montanensium are of great importance for understanding the role of the Roman army in the protection of the economically important areas of the province of Moesia and for the military-administrative history of our lands during the Roman era. The area had economic and military-logistical importance, which is why Roman troops with security functions were garrisoned there: initially a cohort, and then a legionary vexillatio (detachment). The report is devoted to a published, but not sufficiently known, late antique inscription from the Italic Colony of Aquileia (Venetia region), which mentions a commander of a military unit Moesiaci from the regio Montanensium. An analysis of the inscription's evidence is offered in view of the context suggested by other testimonies for the existence of close economic and military-organizational ties between this Italic city and the territory of the ancient Ratiaria and Montana. It is concluded that the inscription is evidence of the continuing military supervision over the economically important region of Montana, which arose in view of the internal and foreign political problems in the Moesian lands of the 2nd – 3rd centuries AD.*

Keywords: *epigraphy, Roman Army, Moesia, Aquileia*

JEL: *N33; N53; N93*

Епиграфската документация от *regio* или *territorium Montanensium* е от голяма важност за разбирането на редица проблеми, свързани с римската армия в провинция Мизия, както и общо за военно-административната история на нашите земи през римската епоха. Изглежда областта е имала икономическо и военно-стратегическо значение и тук са престоявали римски войски с охранителни

функции: първоначално кохорта, а след това легионно *vexillatio* (отряд). През II–III в. тук отчетливо се засвидетелства военен контрол и наблюдение, представляван от подофицери и офицери от римските легиони, престояващи в провинция Долна Мизия (*beneficiarii* и *centuriones*). В променящата се под натиска на варварските нашествия и провинциалните метежи империя, около и след средата на III в., Монтанската крепост на Калето се е превърнала в център и убежище на военните и цивилните в региона, с надзор от отряди, вероятно състоящи се от местно население с военизиран статус (наследници на римски ветерани), под ръководството на *praepositi* или *tribuni – cohors III Collecta, numerus regionariorum*. Свидетелствата за обединяване на местно население в нерегулярни войски се проследява и от по-ранни свидетелства (Speidel, 1984; Velkov, 1992; Stoev, 2016).

За така предложеното изложение на военно-административната история на Монтана имаме сравнително стабилна епиграфска традиция. С общия залез на епиграфския навик, информацията става по-откъслечна, но има сериозни основания да се предполага, че важното стратегическо значение на региона е запазено и някои реалии от военната му история, продължили съществуването си. Затова целта на настоящата статия е да насърчи научното обръщение на един рядко използван досега епиграфски паметник, който представя продължаващата история на *regio Montanensium* и през IV в. и допълва досега направените изводи за значението му за военно-рекрутната система на балканските земи.

Епиграфският паметник е открит в Аквилея, Италия и е публикуван за първи път от Е. Паис през 1884 г. (Pais, 1884, No. 193). Представлява надгробна стела, чиято лява рамка, заедно с част от буквите от цялата страна е отчупена и липсва. В запазената част личат шест реда надгробен текст, които са възстановени в досегашните му публикации¹ по следния начин:

[Hic req]uiēs in pace,
[Flaviu]s Farius, qui
[et Vita]is, trib(unus) Min(erviorum)
[prim(or)um] trib(unus)], milit[um] M(o)es(icorum) r(egionis) M(ontanensium),
[qui vixit] an(nis) LXX, depo(situs)
XP (*Christo*)

Превод:

Тук почиваш в мир, Флавий? Фарий, наричан още Виталис, трибун на Първи Минервиев легион, трибун на войниците от Мизия, от региона на Монтана, който живя 70 години. Положен тук (в Христа).

¹ Последващи публикации: Diehl, 1925-1967, No. 423; Brusin, 1991-1993, No. 2912; AE (L'Année épigraphique), 1972, No. 192.

Макар и сравнително ясен като текст, възстановката на надписа има някои проблематични места. На първо място несигурно остава името на погребания офицер – то е възстановено като *Flavius*, което остава логичен вариант, с оглед на популярността на този *nomen gentile* сред военното съсловие от епохата на династията на вторите Флавии. Възможни са, разбира се, варианти като другите популярни *nomina* от епохата – Aurelius, Valerius (Martindale, 1980, p. 490; Vuora, 2000, pp. 57–58).

От интересуващите ни в надписа реалии, безспорно най-важните са свързани с постове на починалия. Видно е, че той е бил командир на легионна част от комитатските войски – *Minerviorum primorum*. Военната част е наследница на Първи минервиев легион (*Legio I Minervia*). В размирното време на Галиеновото управление, легионът дава отделения (*vexillationes*) за мобилната армия на императора, след което във времето на Тетрархията и Флавиите се трансформира в комитатска единица – *Minervii (primi)*, спомената като част от резервния гарнизон на Илирик (Ritterling, 1924, p. 1430). Ако приемем, че надписът е свързан с днешните български земи, можем да намерим още една аналогия, споменаващ офицери от тази военна част с произход от тях – става въпрос за надпис, открит в днешна Йордания, споменаващ *Flavius Lucianus*, произхождащ от Филипопол, трибун на същия легион и част от комитата на император Константин (L'Annee Epigraphique = AE, 1959, 196).

Moesiaci като военна част са засвидетелствани няколко пъти в *Notitia Dignitatum* и други антични източници. Вероятно този етникон е носен от няколко военни части. *Moesiaci seniores* са отбелязани като палатински легион (*legio palatina*), т.е. легион с най-висш ранг, на гарнизон в западните части на Империята, а Амиан Марцелин нарича същата *legio Moesiaca*. (Notitia Dignitatum, In part. Occ., V, 15; Amm. Marc. 29, 6, 13; Richardot, 2005, pp. 68–69; Ritterling, 1925, p. 1546). Въпреки че е логично да е имало и по-непрестижна, младша част на същите (*iuniores*), те не са налични в изворите (Richardot 2005, p. 69). Палатинските и комитатските войски и легиони са част от постоянния резерв на императора, неговата гвардия, макар и разпръснати в различни части на империята (Tomlin, 1972, p. 254).

Наред с тях в надписа са споменати просто *milites Moesiaci*, отново регистрирани в *Notitia Dignitatum* като част от гарнизона на провинция Мизия секунда: *Milites primi Moesiaci, Candidiana; milites Moesiaci, Teglicio* (Notitia Dignitatum, In part. Orient., XL, 14–15). *Milites* като общо понятие за сборна част от мизийски войници трябва да отговаря на също толкова флукуалния термин *numerus*, който и в армията на класическия Принципат, така и в късната античност би следвало да се преведе общо като „отряд войници“ – не особено престижна военна част от граничния гарнизон (*limitanei*: Richardot, 2005, p. 63). Тази военна част е спомената още два пъти в Аквилея в свидетелства от IV

в. – веднъж именно като *numerus Misacorum* и отново като *Moesici* в грижливо оформена епитафия на военен, роден в Дардания и воювал сред „мизийците“ и получил ранг на протектор (*Inscriptiones Aquileiae III, Nos. 2913, 2920: Vuora, 2001, p. 58*).

Поради тези съображения, а също и с оглед на факта, че „мизийци“ в различни части на Италия са засвидетелствани сравнително често, трябва да се съгласим с възстановката на четвърти ред, поне в поне в частта „мизийците“. Отново от Аквилея град произхожда надгробие, което следва да се датира в по-ранния период – втората половина на III в., посветено на *Aurelius Maximianus*, войник от Първи помощен легион (*Legio I Adiutrix*), отбелязан с произход *Moesia inferiore, regione Marcianopolitano* (*Corpus inscriptionum latinarum = CIL, V 892*); друг войник, *Valerius Longinianus* също е отбелязан като роден в Долна Мизия (кастела Абритус: Pais, 1884, p. 75); Мизия като прилагателно от топоним е популярно като название на военни чести – особено на Първи италиейски легион (*legio I Italica*), имащ постоянен лагер в Нове (дн. Свищов), който често е наричан „мизийски“ (*CIL VI, 2759; Supplementum Epigraphicum Graecum, 31, 1116*).

Наред с това, разполагаме и с други сведения от Аквилея за военни с тракийски или мизийски произход: например един *Valerius Aulucentius*, легионер от *legio XI Claudia*, с лагер в Дуросторум, в Мизия, при когото тракийското име е показателно. Този легион е представен и от други войници, пребивавали в Аквилея и погребани тук – например Аврелий Артемидор и Аврелий Епиктет, споменати в гръкоезичен надпис; *Aurelius Dizzo*, отново с тракийски когномен и др (*Ricci, 2014*).

Според Ч. Рики (*Ricci, 2014, pp. 246–250*), военното присъствие от балканските земи в Аквилея е свързано с дълга традиция на предпочитание на императорите към легионерите от тези земи за лична охрана и мобилна войска – започвайки от подкрепения от мизийските и илирийските легиони Септимий Север, през Максимин Тракиеца и западния август – „балканец“ Максимиан Херкулий, чиято предпочитана резиденция е била Аквилея. Най-сетне, Аквилея е била и предпочитана резиденция за императорите от Флавиевата династия (Константин и Констанций) – в близост до този град, Констанций успява да ликвидира брат си – конкурент Константин. За дейността и строежите на тези императори тук са оставени редица епиграфски свидетелства (*Rieß, 2001, pp. 267–283*). Любопитен, но и може би и показателен факт е, че в едно от тях отново се споменава лице с видим тракийски произход – *Flavius Mucianus*, който е заемал поста *praepositus*, отговорник за строежа на терми в града, което потвърждава продължаващата свързаност на трако-мизийските земи с Аквилея (*Rieß 2001, pp. 271–272*).

С други думи, присъствието на споменатия *Flavius (?) Farius* и мизийска

войска в Аквилея и нейната околност се корени в една дълга традиция на използването на войски от Дунавските земи като мобилната армия (комитата) на илирийските императори. Вероятно икономическите и военните връзки на венетския град и област със земите по Дунавския лимес са били и по-отколешни – поне от Траяново време насетне. Според надгробния надпис на Л. Целий Фирмин (*Lucius Coelius Firminus*), открит в Рациария, последният е разпределен в града като „специализация“ и се отличил като командир на частта, която пленява дакийския цар Децебал по време на Траяновите войни с него (Stoiev, Topalilov, 2019, pp. 74–75); просопографските данни сочат, че с него са свързани местни фамилии ангажирани с илирийското мито са имали свои представители / агенти в Дунавските земи (Stoiev, 2022).

Все пак остава въпросът за коя мизийска войска става дума в надписа. Първата му позиция е била на трибун в (комитатския легион на) Минервийците. От времето на Галиен насетне, легионите на империята започват да се командват от трибуни – коннически офицери, най-често с авансиране от центурионни рангове, включени в т.нар. корпус на „протекторите“ – гръбнакът на Галиеновата мобилна армия. Командването на тези нови легионни единици продължава да се осъществява от трибун и през късната империя (вж. общо Domaszewski, Dobson, 1967).

Що се отнася до втората позиция, тук допълнението *tribunus* трябва да е по-съмнително, в случай че *Milites* означава просто отряд от мизийци лимитанеи. Според *Notitia Dignitatum* – таблица на ранговете и командните чинове от IV в., *milites* се командват от префект, също както и граничните легиони (*praefectus*: напр. ND, Oriens, XLI). Епиграфските паметници пък сочат, че от IV в., особено в средата и втората половина, специално събрани отряди от *milites* за определена кампания се ръководят от *praepositus* (CIL XIII, 11544: *praepositus militum*, 371 г.; AE 2010, 32: *Flavius Martidius, praepositus auxiliorum militum Ioviorum*; CIL VI 32969: *Hercalius, praepositus militum Fortensium*). *Praepositus* е извънредна титла, която започва да се използва по отношение на командир на сборни войски от вексилации при военни кампании и специални назначения още през II в. (Saxer, 1967). В случая с Фарий Максим тази позиция е по-логична, ако споменатите *Moesiaci* са отряд, отделен от легиона *Moesiaci*, придобили възможност за самостоятелни действия като гранична войска (срвн. Nicasie, 1998, 58). От друга страна, кариерният модел *tribunus legionis – praepositus numeri vexillationis militum* може добре да се види като типичен за началото на комитатските армии във времето на Галиен и за протекторския корпус кариерен модел (напр. в кариерата на Траян Мукиан от Августа Траяна), който след легионните си центурионати командва легиони, след това е трибун на градските войски, а след това препозит на вексилации (Domaszewski, Dobson, 1967, pp. 185–196).

Tribunus би било логична възстановка единствено ако приемем, че „мизийците“ са легионна единица² и *tribunus militum Moesicorum* трябва да се преведе като *военен трибун (на легиона) на мизийците*. За такава трактовка наистина има основания – например в надпис от Юлия Конкордия, отново във Венеция, се споменава *Flavius Marcaridus tribunus militum Ioviorum iuniorum* (CIL V 8753). Но са налични няколко съображения, заради които по-скоро трябва да я отхвърлим – на първо място, при първата позиция, която явно касае комитатски легион, липсва *militum*, а следва направо името – етникон на единицата (*Minerviorum*); на второ – ако е налично пояснението *r(egio) M(ontanensium)*, тогава липсва логиката отделение на палатинския легион *Moesiaci* да се свърже с охрана или други инициативи в тази територия – отделенията *milites* от определен легион обикновено касаят местната легионна единица, а не гвардейски легион от Запада на империята.

Следователно имаме право да възстановим четвъртия ред на надписа не като трибун, а като *praepositus*. Това ще отговаря и на запазената епиграфска документация от *regio Montanensium*, макар и от по-ранен период. През трети век в региона са налични редица надписи, които показват, че легионни офицери (*centuriones*) от *Legio I Italica*, *Legio XI Claudia*, *Legio II Augusta*, са били и препозити на местната военна единица – *numerus C(ivium) R(omanorum)* или според алтернативни четения *numerus c(ollectus) r(egionariorum)* или *numerus c(ircitorum) r(egionariorum)* (Velkov, 1994, Nos. 30, 44, 65, 132; Speidel, 1984, 188; Stoev, 2016). В този смисъл, трябва да се обсъди и предложеното развиване на наличното в надписа съкращение *R(egio) M(ontanensium)*. Монтанския регио (*regio Montanensium/Montanense*) е споменат в два надписа от областта на дн. Монтана (Velkov, 1994, Nos. 22, 59) и съкращението е *reg(ione) Mont(anensium)*. От друга страна, съчетанието *Moesiaci* с падежно означение за произход, както е предложено в досегашните публикации, е трудно за приемане четене, с оглед отбелязването на регионите на войниците в империята – напр. *natus ex provincia Moesia inferiore regione Nicopolitana...* (CIL VI 2933) *natione Bessus natus regione Serdica vico* (CIL X 1754); CIL VI 2730: *Antonius Paterius, natione Mysia superiore, regione Ratiarense* и др. Видно е, че тези означения включват отбелязване на произход (*natus, natione*), каквото не е налично в надписа. Други примери показват, че когато се означава група войници или войски е по-логично да се използва предложна конструкция: CIL VI 32549: *provincia Mysia inferior, e regione Dimesi*; CIL VI 32583; *ex reg(ione) Marcianopolitani cives posuerunt*.

За това може би е по-логично да приемем, че RM в случая е по-скоро допълнение към *Moesiaci*, отколкото топоним. Тогава едно допълнение с оглед на военното присъствие в Монтана от предходното столетие би било на място – и *numerus* на регионариите, и *coh. III Collecta* трябва да са били разновидности

² Така според коментара в АЕ, 1972, 61.

на една паравоенна част от охранителен персонал (Speidel, 1984, pp. 185–188), с проследима история поне от 120 години между първото и последното си засвидетелстване. Затова е напълно възможно и към средата на IV в., когато трябва да се датира надписа, приемствеността да е продължена и RM в настоящия надпис да е означавал същата военна част като *milites Moesiaci regionarii Montanensium*.

В такъв случай надписът трябва да се възстанови както следва:

[Hic req]uiēs in pace,
[Flaviu]s Farius, qui
[et Vita]is trib(unus) Min(erviorum)
[prim(or)um, praep(ositus)] milit[um] M(o)es(icorum) r(egionariorum)
M(ontanensium),
[qui vixit] an(nis) LXX depo(situs)
XP (*Christo*)

В такъв случай, Фарий е поел нумерът на регионариите – мизийци след трибуната на „гвардейския легион“. Не са ни известни причините за това, но с оглед на споменатите по-горе връзки на Аквилея с мизийските земи, това показва една стабилна, продължаваща традиция на свързаност между двата региона. Фарий със сигурност е бил гражданин на венетския град – когноменът му е твърде специфичен, за да принадлежи на романизиран тракиец и е характерен за западните провинции на империята (CIL VI 17722; CIL VIII 17318; Vuora, 2001, p. 62).

При всички положения, надписът се датира в широк диапазон – от началото на управлението на Константин до края на IV в. Струва ни се, че с оглед на гореизказаните разсъждения можем да конкретизираме. От трите свидетелства за *Moesiaci* в Аквилея, едно е сигурно датирано в 352 г.; видяхме, че приблизително към тази епоха се датира и надписа за Минервийците от Йордания. Затова е логично да се спрем на тази обща датировка.

REFERENCES:

- Brusin, J. B., 1991–1993. *Inscriptiones Aquileiae*. Vol. 3. Udine: Arti graphice friulane.
- Vuora, M., Due tipi cimiteri tardoantichi ad Aquileia. *Quaderni friulani di archeologia*, 11, pp. 51–64.
- Velkov, V., 1994. *Montana 2. Epigraphic Monuments from Montana and the Region*. Montana: Polimona. [Велков, В., 1994. *Монтана 2. Епиграфски паметници от Монтана и региона*. Монтана: Полимона].
- Corpus inscriptionum latinarum* (CIL). Berlin: Academia Regia Borussica Litterarum. Vols. 1–17.

- Diehl, E. (ed.), 1925–1967. *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. Berlin: Apud Weidmannos.
- Domaszewski, A.v., B. Dobson, 1967. *Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. Durchgelesene Auflage*. Köln–Graz: Böhlau Verlag.
- Martindale, J. R., 1980. Prosopography of the Later Roman Empire: Addenda et Corrigenda to Volume I. *Historia*, 29, pp. 474–497.
- Nicasie, M. J., 1998. *Twilight of the Empire: The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople*. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Seeck, O. (ed.), 1876. *Notitia Dignitatum*. Berolini: Apud Weidmannos.
- Ricci, C., 2014. *Protendere per proteggere*. Considerazioni sul carattere della presenza militare ad Aquileia tra Massimino e Constantino. *Antichità tardo-adriatiche*, 78, pp. 239–255.
- Rieß, W., 2001. Konstantin und seine Söhne aus Aquileia. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 135, pp. 267–283.
- Rolfe, J. (ed.), 1935. *Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum*. London-Cambridge: William Heinemann Ltd – Harvard University Press.
- Saxer, R., 1968. *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserreiches von Augustus bis Diokletian*. Köln–Graz: Böhlau Verlag.
- Richardot, P., 2005. *La fin de l'armée romaine. 3e édition revue et augmentée avec une traduction de la Notitia Dignitatum*. Paris: Economica.
- Ritterling, E., 1924. Legio. In: *Pauly–Wissowa Realencyclopädie der Altertumswissenschaft*. Bd. 12, 1. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Supplementum Epigraphicum Graecum*, 1923–2025, Amsterdam: Gieben.
- Tomlin, R., 1972. Seniores – iuniores in the Late-Roman Field Army. *American Journal of Philology*, Vol. 93, no 2, pp. 253–278.
- Speidel, M. P., 1984. Regionarii in Lower Moesia. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 57, 184, pp. 185–188.
- Stoey, K., I. Topalilov, 2019. Der Kommandant des captor Deceballi. Ein Offizier aus Ateste in einer neuen Inschrift aus Ratiaria. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 210, pp. 267–270.
- Stoey, K., 2022. The Elites from the Western and Danubian Provinces and their Role in the Administrative and Social-Economic Development of Moesia. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 13–23. [Стоев, К., 2022. Елитите от западните и дунавските провинции на Римската империя и тяхната роля в административното и социално-икономическото развитие на Мизия. *Известия на Центъра за стопанско исторически изследвания*. Т. 7, с. 13–23].

Velkov, V., 1992. Montana – castra et civitas. *Annuaire de Musee National Archaeologique Bulgare*. Vol. 8, pp. 395–400.

Correspondence address:

Kalin Stoev – Associate Professor, PhD

University of Library Studies and Information Technologies

119, Tsarigradsko Shose

1784 Sofia, Bulgaria

E-mail: k.stoev@unibit.bg

Web of Science Researcher ID: GWQ-345-2022

Scopus Researcher ID: 57200858637